

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.В.Конча*

ЧИ ІСНУЄ «ІОАКИМІВ ЛІТОПИС»?

У статті розглядається проблема автентичності літописного фрагменту, названого його першим дослідником – В.Н.Татищевим – «літописом Іоакима» («Иоакимовская летопись»). Тривалій дискусії з цього приводу нещодавно спробував покласти край відомий київський історик О.П.Толочко, категорично ставши на бік прихильників підробного характеру Іоакимового літопису та інспірування його самим В.Н.Татищевим. Однак аналіз аргументів О.П.Толочка не дозволяє визнати їх слушними.

В історіографії Давньої Русі особливе місце займає праця російського історика першої половини XVIII ст. Василя Никитовича Татищева «История российской»¹, якою відкривається низка знаменитих узагальнюючих праць з історії Російської імперії. В.Н.Татищев (1688–1750 рр.) виступив ніби предтечею Н.М.Карамзіна, С.М.Соловйова, В.О.Ключевського. Як неодноразово відзначалося в науковій літературі, В.Н.Татищеву значною мірою властиві риси літописця, який створює чергову літописну компіляцію на основі доступних йому джерел і, водночас, у нього присутні елементи критичного аналізу цих джерел, що знаменує започаткування наукової історичної традиції.

Історики завжди цінували В.Н.Татищева передусім як «літописця», адже до його праці вкраплено чимало унікальних свідчень з історії Русі, що їх не містили відомі дослідникам XIX і XX ст. джерела. Спроби віднайти документи, які стали джерелом унікальних повідомлень В.Н.Татищева, здебільшого, не увінчалися успіхом. Втрата цих джерел навряд чи здалася би дивною з огляду на долю багатьох зразків рукописної спадщини Росії й України (згадати, хоча б, «Слово про Ігорів похід»), якби не та обставина, що унікальностей і ексклюзивів, відомих лише з праці В.Н.Татищева, виявляється забагато. Відтак уже в молодших сучасників В.Н.Татищева виникала підозра, що якісь (якщо не всі) з

* Конча Сергій Вікторович – канд. іст. наук, наук. співроб. Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

унікальних свідчень він просто вигадав. Проте дещо пізніше кілька з «татищевських» джерел були таки знайдені, а деякі з його унікальних повідомлень знайшли бодай непрямі підтвердження у нововідкритих джерелах, що повернуло дослідників у лоно поваги до В.Н.Татищева як до серйозного історика й довірливого ставлення до його ексклюзивних свідчень².

Мабуть найбільш знаменитим і резонансним серед унікальних татищевських джерел є так званий «Іоакимів літопис» (далі – ІЛ), що його сам В.Н.Татищев уважав найважливішою своєю знахідкою. На сторінках своєї праці він розповідає історію виявлення ІЛ³, що в короткому викладі виглядає наступним чином. Дізнавшись про збирання В.Н.Татищевим давніх манускриптів, його далекий родич – архімандрит Бизюкова монастиря⁴ Мельхіседек Борщов – надіслав йому три зошити, що здавалися війнятими з розшитої книги й містили рукописний текст літописного характеру. За словами М.Борщова, зошити ці належали місцевому збирачеві старожитностей монаху Веніаміну. В.Н.Татищев визначив рукопис як відносно недавній список, причому зроблений вельми недбало й неякісно: «...письмо новое, но худое, склад старой смешенной с новым, но самой простой...». Однак за змістом рукопис виявився дивовижним. Проаналізувавши текст, В.Н.Татищев дійшов висновку, що список був відображенням створеної на початку XI ст. літописної праці, яка належала перу першого новгородського архієпископа Іоакима (989–1030 рр.). Рукопис виявлявся, таким чином, безцінним документом, що репрезентував «донесторове» літописання, зразки якого давно сподівався віднайти родоначальник російської історичної науки.

У процесі ознайомлення з текстом В.Н.Татищев зробив висновок, що список є не оригінальним документом, а копією, спеціально зробленою для нього (монахом Веніаміном (?)), проте архімандрит Мельхіседек вимагав повернути зошити. Знявши, у свою чергу, копію зі списку (з пропусками деяких місць, які на той момент здалися йому не надто важливими), В.Н.Татищев відіслав зошити, висловивши побажання побачити оригінальний текст і ту книгу, де він містився. Однак через деякий час історик дізнався, що Мельхіседек помер, а частина його майна, серед якого була й книга з текстом ІЛ, зникла. Щез і шанувальник старожитностей Веніамін. Певних відомостей щодо походження зниклої «книги Мельхіседека» ніхто надати не міг. Подійкували, ніби вона списана в Сибіру, але власником її був не Веніамін, а саме Мельхіседек. Подальші пошуки обірвалися зі смертю самого В.Н.Татищева (1750 р.). У спадок нащадкам залишилася тільки неповна татищевська копія унікального літопису.

Перед нами розгортається, таким чином, заплутана детективна історія, що дуже нагадує «класичну» схему нехитрих підробок такого штибу: таємничий монах – любитель старожитностей, загадковий рукопис, що зникає в невідомому напрямку, поспіхом знята копія, раптова смерть або зникнення тих, хто міг би пролити світло на походження рукопису. Усе це вже саме по собі не могло не викликати недовіри до ІЛ як до реального історичного джерела. Намагання В.Н.Татищева видати ІЛ за давно розшукуваний зразок «донесторової» літописної традиції тільки збільшували сумніви. На думку ряду дослідників, В.Н.Татищев став жертвою містифікації, злого жарту якогось дуже вправного підробника. Інші виносили більш суворий вирок патріархові російської науки – він сам, нібито, і був автором цієї фальсифікації (чим, звичайно ж, ставилися під удар також інші, менш резонансні, відкриття й повідомлення В.Н.Татищева)⁵.

Утім прибічників достовірності ІЛ також ніколи не бракувало. Особливо зросло переконання в автентичності процитованого В.Н.Татищевим тексту після того, як авторитетний дослідник літописання, академік А.А.Шахматов, виявив паралелі до ІЛ в одному з новгородських літописів, який, на думку дослідника, був укладений раніше за «Повість минулих літ» (тобто, репрезентує знову ж «донесторову» традицію)⁶. На користь достовірності «тексту Іоакима» наводили

аргументи й сучасні дослідники (хоча й далеко не всі визнавали авторство першого новгородського архієпископа)⁷. Проте вичерпних і неспростованих доказів того, що текст ІЛ дійсно має давньоруське походження й що ймовірність підробки є виключеною навести досі нікому не вдалося.

Ситуація, таким чином, виглядає досить неоднозначною – переконливих доказів достовірності ІЛ немає, практично всі дослідники продовжують ставитися до нього досить скептично, проте звернення до «Псевдо-Іоакима», як до історичного джерела, не припиняються. Час від часу в ньому знаходять чи то підтвердження, чи то доповнення до гіпотез і побудов, зроблених на основі інших даних, роблячи при цьому досить відповідальні висновки. Відтак кожного разу, стикаючись із посиланням на «Іоакимів літопис», науковцю доводиться перейматися питанням про межу наукового й квазінаукового.

Завдання розібратися з цією ситуацією й остаточно вирішити проблему унікальних татищевських джерел поставив перед собою відомий київський дослідник давньоруської доби Олексій Петрович Толочко⁸. Його присвячена В.Н.Татищеву праця становить значний за обсягом том із солідним історіографічним апаратом. Праця підкуповує читача ясністю викладу, чіткістю структури, жорсткою однозначністю конклюдій.

Загальний висновок одного з провідних наших медієвістів виявився вкрай несприятливим для В.Н.Татищева і його «Історії». Практично всі унікальні татищевські джерела виявилися фальсифікаціями, а вкраплені до тексту повідомлення – простими, нічим не підкріпленими вигадками. «*История российская*» – *самая большая (и судя по продолжительности – самая успешная) мистификация в русской истории* – урочисто-суворо проголошує О.П.Толочко⁹. Не є, звичайно ж, винятком й «Іоакимів літопис»: «*Иоакимовская летопись никогда не существовала вне «Истории»*. Она соткана из идей Татищева»¹⁰. Причиною такого безпрецедентно легковажного підходу до відтворення історичного минулого послугувало бажання В.Н.Татищева дещо прикрасити й доповнити надто сухий і бідний на події ранній період історії Русі, а, заразом, і підтвердити серію своїх власних малообґрунтованих припущень.

Отже, послідувавши за О.П.Толочком в його висновках, маємо прийняти, що ґрунтовна татищевська праця, яка досі вважалася втіленням зародження російської історичної науки, має відійти в розряд історіографічних курйозів і поповнити копилку мистифікацій. Що ж стосується літопису Іоакима, то про існування його, як імовірного історичного джерела, належить назавжди забути. Усі гіпотези, припущення й міркування, так чи інакше пов'язані з використанням свідчень ІЛ, автоматично відходять у розряд спростованих і безнадійно застарілих.

Не торкаючись тут оцінки спадщини В.Н.Татищева в цілому й практики його методів, розглянемо практику аналізу, який підвів О.П.Толочка до його кардинального висновку про необхідність «закриття теми» «Іоакимового літопису», як можливого історичного джерела.

Свій критичний аналіз О.П.Толочко розгортає по двох основних напрямках: перший стосується наведеної В.Н.Татищевим історії відкриття ІЛ і його візуальної характеристики, другий – власне змісту того тексту, що його В.Н.Татищев видав за літопис початку XI ст.

Попри те, що О.П.Толочко визнає історію відкриття ІЛ розказаною (вигаданою) дуже вдало й компетентно (автор називає В.Н.Татищева вельми вправним, навіть талановитим фальсифікатором), його сучасному опоненту вдається виявити в цій розповіді низку суперечностей і накладок. По-перше, прагнучи бути переконливим, В.Н.Татищев сам себе заплутав із питанням про давність і оригінальність того списку, що потрапив йому до рук. Спочатку він, нібито, визнав

його оригінальним – тобто безпосередньо тим документом, що його мали в розпорядженні Мельхіседек і Веніамін. Потім він раптом вирішив, що текст був скопійованим спеціально для нього: «...*сии тетради нарочно для меня списаны*». І, нарешті, уже після втрати рукопису, розпитуючи мешканців Бизюкова монастиря, В.Н.Татищев дізнався, що загадкові зошити були частиною книги, списаної в Сибіру, а, отже, знов-таки документом, певною мірою, «оригінальним», в усякому разі не зробленим спеціально «під Татищева».

«Трудно допустить, что историк мог прийти к двум взаимоисключающим выводам одновременно», – резонно зауважує О.П.Толочко й робить висновок: «...перед нами след двух различных версий происхождения и авторства летописи»¹¹. Виглядає так, ніби В.Н.Татищев вагався, що краще – видати список за свіжу копію (і тим самим викликати підозри в тому, що текст надіслав йому якийсь жартівник), чи все ж таки представити його вийнятим зі старої книги: «...мысль Татищева развивалась в направлении всё большей «аутентизации» рукописи», – резюмує О.П.Толочко. Ці вагання, треба думати, так непокоїли В.Н.Татищева, що «досвідчений фальсифікатор», урешті-решт, залишив обидві версії, підставляючи тим самим під удар переконливість усієї своєї «ловко придуманной» вигадки.

Однак звернувшись до слів самого В.Н.Татищева, побачимо, що справа виглядає не зовсім так, як подає її О.П.Толочко. В.Н.Татищев нічого не говорить про те, що рукопис видався йому давнім і «оригінальним», він лише зазначає: «*Сии тетради видно, что из книги шитой выняты, по разметке 4, 5 и 6-я, письмо новое, но худое...*» і т. д. Те, що «тетради» з текстом вийняті з розшитої книги може навести на думку, ніби вони були списані давно й потім зшиті в книгу, але могло бути й так, що чисті аркуші розмітили й підшили з метою наповнити їх якимсь текстом, однак цього не сталося і чистими зошитами скористалися для того, щоб перенести на них цікавий для В.Н.Татищева текст. Що ж стосується слів монахів Бизюкова монастиря, ніби книга була списана (колись давно) в Сибіру, то з самої розповіді В.Н.Татищева видно, що йдеться про чутки й непевні заяви людей, які самі не мали жодного стосунку до тієї книги. Узагалі, неможлива впевненість у тому, що вони казали про ту саму книгу, витягами з якої користувався В.Н.Татищев, адже, зі слів монахів, Мельхіседек «сказывал, что [книга] чужая и никому не показывал»¹².

Як бачимо, версії, що їх, нібито, одну по одній вигадував В.Н.Татищев зникають, лишається непевність¹³. Але О.П.Толочко, не сумніваючись, очевидно, у тому, що йому вдалося схопити корифея «на гарячому», іде далі. Наступним об'єктом його уваги стає ремарка В.Н.Татищева в його списку тексту ІЛ, де сказано: «*Здесь на стороне подписано: утрачено в летописце 2 листа*». Це просте вказання чомусь здається О.П.Толочку «загадковим» і слугує підставою для далекоглядних висновків: «Татищев, следовательно, воспроизводит глоссу, содержащуюся в оригинале Иоакима (!? – С.К.). Едва ли вероятно, чтоб новейший (и «худой»!) копиист был так продвинут, что изготовил для историка археографически точную копию с сохранением всех особенностей оригинала»¹⁴. Висновок О.П.Толочка: ремарка вставлена В.Н.Татищевим для надання більшої переконливості своїй містифікації.

Не можна, звичайно, стверджувати, що не могло бути саме так. Однак не можна й не здивуватись, де О.П.Толочко побачив натяк на «археографически точную копию». Цілком очевидно, що розмітка й обсяг зошитів з текстом ІЛ, до чого О.П.Толочко особливо прискіпливий, ніяк не пов'язані зі згадкою про втрату літописного фрагменту. Якщо припустити на мить, що «псевдо-Іоаким» дійсно дійшов з глибини століть, то цілком імовірно, що хтось, колись, на певній стадії «еволюції» тексту, що його мали переписувати багато разів, відмітив втрату якоїсь кількості (число 2 може бути, зрештою, припущеним) листів. Пізніші переписувачі сумлінно відтворювали цю помітку, адже нею пояснювалась лакуна у викладі, отже й «худому» копіювальнику не треба було бути аж

занадто «продвинутим», аби усвідомити потребу копіювання цієї фрази. Урешті решт, він міг її скопіювати, навіть не замислюючись над значенням.

Отже й другий закид О.П.Толочка не влучає в ціль. Але намагаючись, очевидно, витягнути все з історії про отримання В.Н.Татищевим трьох зошитів під номерами 4, 5, 6, він робить ще більш несподіване «відкриття»: «Первые три тетради, которые по летописной традиции должны были содержать этногенетическое введение, остались Татищеву неизвестными [...]. Но странным образом историк знал их содержание: он знал, что начало летописи было «о народах», что там читались близкие к польским хронистам тексты...»¹⁵.

Проте нізвідки не випливає, що В.Н.Татищев знав зміст попередніх зошитів – його версія ІЛ дійсно має етногенетичний вступ, але ніде не сказано, в якому саме зошиті (під яким номером) він містився. Приголомшивши спочатку читача своїм тонким спостереженням, О.П.Толочко далі пише: «Конечно, можно предположить, что Татищев действительно не знал содержания первых тетрадей, а введение «о народах» начиналось в четвёртой...». Звичайно ж! Це не тільки «можна припускати», але й прямо випливає з розповіді В.Н.Татищева. «Геніальний містифікатор» аж ніяк не міг написати, що знає зміст «тетрадей», яких він, за його власними словами, сам ніколи не бачив і про які нічого певного не чув!

«Но, в таком случае, какой летописный текст мог бы содержаться в трёх предшествующих тетрадях?» – продовжує щиро дивуватися розвінчувач містифікацій. Цього, на жаль, нікому не дано знати. І нізвідки не випливає, що текст був літописний. Можливо, там була історія Бизюкова монастиря від дня створення, а, може, опис монастирського майна. Можливо зошити під номерами 1, 2, 3 взагалі не містили ніякого тексту, але оскільки їх пошкодили миші, то текст було скопійовано на ті, що вціліли. До суті справи це не має жодного стосунку.

Як бачимо, О.П.Толочку не вдається знайти сліди «подлога» в татищевській розповіді про виявлення ІЛ. І в цьому немає нічого несподіваного, адже сам О.П.Толочко мало не на кожній сторінці пише про те, наскільки грамотно й ретельно В.Н.Татищев уникав усіх імовірних підозр, як передбачав і обходив усі можливі звинувачення, як, будучи майстром містифікацій, він максимально заплутав історію виявлення ІЛ, а потім обрубав усі кінці, так що за двісті п'ятдесят років ніхто так і не зміг навести неспростовних доказів фальшування.

Більше того – за словами суворого критика татищевської легковажності, патріарху науки вдалося спіймати на гачок навіть неупереджених істориків і спрямувати хід їх дослідницької думки на століття вперед: «...последующие споры вокруг Иоакимовской летописи развивались по предложенному самим Татищевым сценарию. Историки попали в расставленную ловушку... Татищев и после смерти эффективно контролировал направление исследовательской мысли... В рассуждениях Татищева заложены практически все возможные подходы к тексту [Иоакимовой летописи], которые как бы заново будет открывать наука в XIX–XX веках»¹⁶.

Що й говорити – Василій Татищев є злим генієм від історії! Тільки завдяки проникливості шановного Олексія Петровича це нарешті з'ясувалося й тепер ми знаємо, як саме містифікатор здійснював свої темні наміри.

Найпринциповішим доказом фальшування, а також того, що автором підробки не міг бути ніхто інший, як В.Н.Татищев, О.П.Толочко проголошує наявність у тексті ІЛ даних, що їх міг мати в розпорядженні лише автор XVIII ст., а точніше – дослідник літописів першої половини XVIII ст., а ще точніше – сам В.Н.Татищев. Винісши цей вирок, суворий критик не особливо тішить читача прикладами й доказами, розглядаючи в цьому сенсі лише два епізоди.

Розповідаючи про похід князя Святослава на Візантію, псевдо-Іоаким наводить таку фразу: «...последы за Дунаем у стены долгие все войско погуби». В.Н.Татищев дозволяє собі після слів «у стены долгие» ремарку: «Какая сия

стена и где, я описания не нахожу». «Опрометчивое замечание!» – не стримується, у свою чергу, О.П.Толочко (ось цей хитрий лис Татищев і упіймався!). Справа в тому, що «довга стіна за Дунаєм» добре відома – ця стіна перегороджувала підступи до Константинополя, простягаючись на багато кілометрів від моря до моря. Про цю стіну повідомляють численні візантійські автори (праці яких В.Н.Татищеву були відомі), але про неї не згадує жоден давньоруський літопис. Зате літописи говорять, що Святослав із військом доходив до околиць Константинополя – **«за маломъ во ве не дошелъ Царяграда»** – тобто приблизно туди, де й знаходилася Довга стіна! Оскільки давньоруська літописна традиція про Довгу стіну біля Царгорода нічого не знає, а невправний компілятор-монах XVII – початку XVIII ст. навряд чи би став використовувати маловідомі широкому загалу візантійські джерела, то – робить висновок О.П.Толочко – цілком очевидно, що згадка про Довгу стіну могла належати тільки самому В.Н.Татищеву¹⁷.

В.Н.Татищев мав керуватися наступними міркуваннями. Аби в авторів ІЛ не запідозрили пізнього компілятора-жартівника, він уводить до тексту своєї фальшивки згадку про Довгу стіну – невідому літописцям, але цілком історичну. Для того ж, щоб відвести підозри від самого себе, він прямо до тексту своєї (нібито) копії вносить ремарку: «Какая сия стена и где, я описания не нахожу», удаючи з себе саму наївність. Достатньо, однак, ознайомитися з колом читання В.Н.Татищева, аби переконатися, що про довгі стіни поблизу Константинополя не знати він не міг. Останнє й дозволяє викрити його як фальсифікатора.

Проте прискіпливий критик забуває чомусь про одну важливу деталь: в ІЛ сказано, що Святослав біля Довгої стіни **«все [своє] войско погуби»**, однак літописи не говорять, що біля Царгорода Святослав втрачав багато війська й зазнавав поразки. Дійсно, мала місце битва з візантійцями, в якій Святослав втратив суттєву частину й без того невеликого (якщо вірити літописам) війська, що відбилося потім на ході всієї кампанії. Але ця битва сталася десь на значній відстані від Константинополя – тільки після неї Святослав вирушив до Царгорода, **«воюя и грады развивая, яже стоятъ и до днешнего дне пусты»**. Нажахані греки поспішили укласти мирну угоду, через що Святослав і **«не дошел Царяграда»**. Візантійські джерела, оповідаючи про ці ж самі події, узагалі не говорять, що Святослав доходив до Константинополя – згідно з візантійською версією подій, військо русів було розбите десь поблизу кордонів Болгарії¹⁸. Історик Лев Диякон пише про втрату русами 20 тис. воїнів з загальної кількості 60 тис. (отже, у будь-якому разі про повний розгром не йдеться) – набагато значних втрат зазнали руси пізніше, захищаючись на Дунаї від військ Іоанна Цимісхія. Отже, Довга стіна поблизу Константинополя й загибель Святославового війська не збігаються в просторі!

Чи міг глибокий знавець літописання й «талановитий містифікатор», навмисно готуючи «фокус» із довгими стінами, випустити з уваги цю деталь? Навряд чи. Крім усього іншого, він не міг не розуміти, що туманність цієї згадки, унікальної на тлі відомої інформації про походи Святослава, викличе додаткові підозри в його опонентів. Усупереч О.П.Толочку, у ремарці В.Н.Татищева щодо довгих стін немає нічого дивного чи, тим більше, «опрометчивого» – оскільки ані у візантійських, ані в давньоруських джерелах не згадується ніяких «довгих стін» на місці фатальних для Святославового війська битв із візантійцями, то В.Н.Татищев має рацію, кажучи: *«какая сия стена и где, описания не нахожу»*.

Наступним об'єктом атаки О.П.Толочка стають обставини, пов'язані зі згадкою в ІЛ *Б'ярмії*. Треба зауважити, що на початку ІЛ – в «легендарній частині» – згадується кілька назв давньоскандинавського походження: «Гордорик» (пор. «Гардаріки» – поширена в сагах назва Русі), «Гунигар» (пор. «Гунігард» – в деяких джерелах ця назва позначає Київ або південну Русь), «Колмогард» (пор. «Гольмгард» – Новгород), нарешті «Б'ярмія» (= «Бьярмаланд», країна на

узбережжі Білого моря). Сама по собі обставина фігурування цих назв у тексті ІЛ є досить дивною, незалежно від того, як трактувати цей текст. Жодне з джерел, які сягають літописної традиції, включаючи наповнені різноманітними фантазіями хронографи XVII ст., не використовувє й не згадує норманських термінів, що позначають східноєвропейські географічні об'єкти. Як правило, дослідники розглядали наявність цих назв в ІЛ як аргумент проти авторства В.Н.Татищева, адже добре знаючи характер, стиль, дух, мову й ономастикон літописів, родоначальник російської історичної науки не став би зловживати експериментами з чужими й екзотичними для літописної традиції термінами в тексті, що його він хотів би видати за давньоруський літопис.

Натомість О.П.Толочко і тут схильний убачати доказ «зловмисності» В.Н.Татищева. Проте цей пасаж у його побудовах не набуває розвитку. Головна підозра падає на епізод із «легендарної частини», де сказано, що один із словенських князів – Буривой, батько Гостомисла (того самого, за рішенням якого були покликані варяги), володів *усією Б'ярмією до ріки Кумені*. В.Н.Татищев, коментуючи цю згадку, висловлює здогад, що під «Б'ярмією» слід розуміти Південну Карелію, а під «Куменню» – річку Кімень на півдні Фінляндії.

Із річкою Кімень пов'язана важлива історична подія, сучасна діяльності В.Н.Татищева як історика – згідно з Абоським мирним договором 1743 р. вздовж р. Кімень було проведено державний кордон між Швецією й Російською імперією¹⁹. Отже, виглядає так, ніби невідомий літописець XI ст., або ж компілятор-переписувач XVI–XVII ст., ніби передбачаючи, що кордон Русі-Росії колись пройде по р. Кімень, «застовбив» цей кордон уже з IX ст.

Звичайно ж, подібна ідея могла прийти в голову лише сучаснику Абоської угоди, що ним був В.Н.Татищев. Очевидно, у такий спосіб російський історик намагався показати «споконвічність» прав Росії на Південну Карелію. Що стосується ототожнення Б'ярмії-Бьярмаланда з Карелією, то й у цьому випадку – запевняє нас О.П.Толочко – виявляється пізні літературне джерело, з якого В.Н.Татищев почерпнув цю інформацію. Тоді як більшість попередників і сучасників В.Н.Татищева вважали, що Б'ярмія знаходилась в Лапландії (на Кольському півострові), історик нібито сприйняв версію П.Юстена, який ототожнив Б'ярмію саме з Карелією²⁰.

Таким чином, О.П.Толочко резюмує: «...автором отрывка Псевдо-Иоакима должен быть современник Татищева с его историческим опытом и его библиотекой. Мог ли им быть кто-либо, кроме самого Татищева? Едва ли».

Суворий слідчий у татищевській справі не звертає чомусь уваги на простий нюанс – у тексті Псевдо-Іоакима немає жодних географічних атрибутів ані щодо положення Б'ярмії, ані щодо положення ріки Кумені. Ототожнення В.Н.Татищева є нічим іншим, як припущеннями коментатора. Із тим самим успіхом будь-хто може ідентифікувати «Б'ярмію» з тексту ІЛ із Кольським півостровом, якщо йому це більше подобається, а «Кумень», наприклад, із Кемійоки, або ж – згідно з більш сучасними поглядами – Б'ярмію можна розглядати як область у басейні Північної Двини, а Куменню вважати якийсь з її притоків – адже невідомо, як ці притоки називались у IX–XI ст. Те, звідки В.Н.Татищев почерпнув своє уявлення про тотожність Б'ярмії з Карелією, або чому він побачив у Кумені Псевдо-Іоакима річку Кімень не має ані найменшого значення для встановлення авторства ІЛ, адже ототожнення ці – підкреслю ще раз – містяться не в тексті псевдо-Іоакима, а в тексті самого В.Н.Татищева.

Де ж склад «злочину»? Його й тут немає. Але О.П.Толочко й далі продовжує робити вигляд, ніби йому вдалося притиснути до стінки бідолашного В.Н.Татищева й викрити в ньому родоначальника всіх фальсифікаторів російської історії. Наведені аргументи він вважає достатніми, аби розвіяти всі сумніви щодо походження ІЛ і тепер уже залишається тільки визначити мотиви, що спо-

нукали патріарха науки вдатися до такої неблаговидної справи, як фальсифікація. Пояснюється все просто – В.Н.Татищеву бракувало фактів для обґрунтування своїх припущень і здогадок. Довгі роки він шукав засіб заповнити пробіли в історії генези давньоруської державності й становлення руського православ'я, і не знаходив. Нарешті, аби заспокоїти самого себе й переконати опонентів – як справжніх, так і уявних – він вигадав «Іоакимів літопис», де були дані відповіді на наболілі проблеми. «...Псевдо-Іоаким либо удачно заполнял лакуны в летописных сообщениях об особо волновавших Татищева событиях и обстоятельствах, либо разрешал явное противоречие в показаниях разных источников»²¹, – так коментує О.П.Толочко причини появи «містифікації століття».

Одним із таких «особо волновавших Татищева обстоятельств» було уславлене нашою сучасною історіографією «аскольдове хрещення Русі». Ще до знайомства з літописом Іоакима В.Н.Татищев зробив припущення, ніби задовго до володимирового хрещення 988 р., хрещення прийняв київський князь Аскольд і частина його підлеглих. На останнє досить виразно натякають візантійські джерела, проте однозначного підтвердження цьому в літописанні В.Н.Татищев не знайшов. «Заповнюючи» цю лакуну, псевдо-Іоаким послужливо називає Аскольда «блаженным» і говорить про будівництво церкви св. Миколи на місці його загибелі, недвозначно натякаючи на те, що Аскольд таки був християнином²².

Для О.П.Толочка виглядає очевидним, що знайдений В.Н.Татищевим унікальний рукопис продовжує його ж власну ідею.

Але натяк на те, що князь Аскольд помер християнином – це, власне, і все, що нам повідомляє псевдо-Іоаким про «аскольдове хрещення»; жодних подробиць цієї події він не наводить. Нічого нового в цьому повідомленні ІЛ немає – про церкву св. Миколая, побудовану на місці загибелі Аскольда, згадують і інші літописи²³, з чого й без підказок В.Н.Татищева будь-хто може зробити висновки, що Аскольд (особисто!) таки прийняв хрещення.

З «аскольдовим хрещенням» в ІЛ пов'язаний один інтригуючий момент – саме після розповіді про похід Аскольда на Царгород, за яким, згідно з паралелями у візантійському літописанні, мала бути розповідь про прийняття хрещення Аскольдом і його військом, слідує згадана вже вище поміта: *«утрачено в летописце 2 листа»*. В.Н.Татищев робить чергове припущення: *«По сему дознаюся, что о крещении Оскольда утрачено...»*.

Як пов'язати одне з іншим? О.П.Толочко запевняє нас, що «Іоакимів літопис» зроблено під ідеї В.Н.Татищева, однією з найвизначніших з яких є хрещення за Аскольда, але коли настає час розповісти про це, відповідний фрагмент раптом виявляється втраченим. Хіба так заповнюють лакуни в літописних повідомленнях? Звичайно О.П.Толочко й цьому знаходить пояснення – у такий спосіб, мовляв, В.Н.Татищев хотів надати переконливості своїй фальшивці. Так чого ж хотів В.Н.Татищев? Підтвердити свої гіпотези, чи довести автентичність компіляції, в якій розповідається невідомо про що? Чи, може, він сподівався, що його здогад про зміст (нібито) втрачених листів переконає найсуворіших скептиків?

Очевидно одне – Псевдо-Іоаким ніяких подробиць про християнство в часи Аскольда не повідомляє й, отже, здогадів В.Н.Татищева щодо великого хрещення Русі при цьому правителі не підтверджує. Єдина в цьому плані відмінність повідомлень ІЛ від інших літописів полягає в тому, що Аскольда тут названо «блаженным». Деталь може й суттєва, але не така, що перевертала би, чи істотно розширювала, поширені уявлення про місце цього князя в історії християнства на Русі. Так що, у даному разі, питання про мотиви В.Н.Татищева залишається відкритим.

З Аскольдом в ІЛ пов'язані ще дві татищевські гіпотези, що їх – так запевняє О.П.Толочко – В.Н.Татищев висував ще до віднайдення ІЛ і які були пов-

ністю підтверджені текстом літопису. Перша з цих гіпотез полягає в тому, що ім'я Діра – співправителя Аскольда – з'явилося в літописах унаслідок неправильного розуміння кимось із ранніх літописців слова «тірар», що в угро-фінських мовах, нібито, означає «синовець» («пасынок»). Тобто, не було двох нерозлучних князів – Аскольда й Діра, а був один – «Аскольд-синовець»²⁴.

Чиїм же «синовцем» був Аскольд? Згідно з наступним припущенням В.Н.Татищева – самого Рюрика. Або ж – як варіант – Аскольд був сином Рюрика й синовцем його другої дружини, сином від якої був Ігор. Аскольда саме тому й було названо в одному з ранніх літописів «синовцем», щоб підкреслити неправомочність його зазіхань на великокнязівський стіл.

«Іоакимів літопис» розповідає, що невдовзі по вокняжінню Рюрика в північних землях, до нього прибувають посланці з Києва, знемогаючи від натиску хозар, і прохають «...да послет к ним сына или ина князя княжити». Рюрик же «вдаде им Оскольда и вои с ним отпусти». У повній відповідності до припущення В.Н.Татищева про «фіктивність» Діра, Псевдо-Іоаким зовсім не згадує цього імені – усупереч решті літописних версій, Рюрик відправляє в Київ самого лише Аскольда.

На підставі цієї інформації О.П.Толочко вважає можливим стверджувати, що текст Псевдо-Іоакима підтвердив абсолютно умоглядні припущення В.Н.Татищева щодо Аскольда та його родинних відносин із Рюриком і, тим самим, ще раз продемонстрував, що є нічим іншим, як продовженням думок самого історика.

Проте в тексті ІЛ немає прямої вказівки на те, що Аскольд – син Рюрика. Кияни говорять про «сына или ина князя», отже з тим же успіхом Аскольд міг виявитися «иным князем», а зовсім не сином і не синовцем. Більше того – будь-хто розсудив би, що раз ІЛ не говорить прямо про родинні стосунки Рюрика й Аскольда (тоді, як інші літописи підкреслюють, що Аскольд і Дір – не рідня Рюрику), то сином Рюрика Аскольд аж ніяк не міг бути. Таким чином, ІЛ не тільки не підтверджує припущення В.Н.Татищева, а навпаки – суперечить йому.

Що стосується гіпотези В.Н.Татищева про те, що Аскольд не мав співправителя на ім'я Дір, то даний висновок знаходить аналогії в працях сучасних дослідників. Досить поширеною є думка, що Аскольд і Дір правили не одночасно, а в різні періоди – похід на Царгород був здійснений, найімовірніше, Аскольдом. Аскольд же був убитий Олегом, вихователем малолітнього Ігоря, як, власне, і розповідає про це ІЛ²⁵. Причому висновок цей був зроблений зовсім не під впливом ідей та умоглядних етимологій В.Н.Татищева й не на підставі інформації ІЛ, а на основі текстологічного аналізу літописів і з урахуванням свідчень деяких інших джерел.

Таким чином, перед нами постає дивовижна ситуація – фальсифікатор історії В.Н.Татищев для підтвердження своїх умоглядних конструкцій інспірував «літопис Іоакима», однак ціла плеяда дослідників (далеко не останніх, скажімо так, фахівців із давньоруської історії) незалежно від В.Н.Татищева та його псевдолітописних даних, керуючись зовсім іншими засадами й ідучи іншими шляхами, приходять, до того ж, що зобразив Псевдо-Іоаким – себто сам В.Н.Татищев – у своїй фальшивці!

Здавалося б, цей дивний збіг (що про нього, безумовно, добре відомо О.П.Толочкові) заслуговує на всебічний розгляд або, принаймні, на коментар у книзі, присвяченій феномену ІЛ, однак О.П.Толочко просто ігнорує його. «Забуває» він згадати й про цілий ряд інших важливих обставин і дивовижних паралелей між ІЛ та цілком достовірними документами.

Намагаючись переконати читача в заангажованості й зловмисності В.Н.Татищева, О.П.Толочко наводить ряд прикладів, сміливих і досить фантастичних (на перший погляд), тверджень і акцентує увагу на тому, що, окрім історії В.Н.Татищева ці твердження зустрічаються тільки в літописі Псевдо-Іоакима²⁶. Так,

В.Н.Татищев припустив, ніби князь Олег I був дядьком по матері Ігоря Рюриковича – згідно з цим, ІЛ говорить, що улюбленою дружиною Рюрика й матір'ю Ігоря була *сестра Олега Ефанда*. Далі В.Н.Татищеву спало на думку зробити княгиню Ольгу чи то онукою, чи то правнучкою старійшини Гостомисла – відповідно, Псевдо-Іоаким говорить, що Ольга була *«рода Гостомыслова»*. Усупереч більшості літописів, які батьківщиною Ольги називають Псков, В.Н.Татищев припустив, що Пскова тоді ще не існувало, його функції виконував Ізборськ, а тому Ольга мала бути родом з Ізборська – Псевдо-Іоаким повністю підтвердив і це.

Здавалося б, після цих прикладів у читача не може лишитися сумніву в тому, що «Іоакимів літопис» з його «унікальними» даними написаний самим же В.Н.Татищевим і ним же вигадані «унікальні» дані. Однак подібне враження може скластися тільки в читача, не обізнаного або поверхово обізнаного з літописанням. О.П.Толочко чомусь не вважає за потрібне повідомити цьому читачеві, що всі вище згадані деталі присутні не тільки у Псевдо-Іоакима, а ще в ряді цілком достовірних літописних списків. Ці списки, щоправда, є, як правило, пізніми й часто розходяться з канонічним текстом «Повісті минулих літ». Однак для нас важливим є те, що вони є, і є достатньо давніми, щоб з ними міг ознайомитися В.Н.Татищев і прийняти їх до уваги. Не менш важливо, що ці списки, переважно, є продовженням *новгородської літописної традиції*, тобто тієї ж, до якої мав би належати й «Іоакимів літопис».

Деякі списки XVII ст. називають Олега *дядьком* Ігоря, не уточнюючи, щоправда, по якій саме лінії²⁷. Однак із того, що і в давньоруській, і в скандинавській традиції опікуном і вихователем княжича (і, очевидно, не лише княжича) нерідко ставав саме *дядько по матері* – давньоруськ. «*уй*», звідки укр. «*вуйко*» – неважко дійти висновку, що Олег мав бути саме «вуйком» Ігорю²⁸.

Княгиня Ольга в новгородській літописній традиції вважається правнучкою Гостомисла: **«Ще же живу суще Ольгу, сочεται Игорь с Ольгою, премудрою и красною девницею, правнучкою Гостомысловаю, от Пскова»**, що добре засвідчено в цілому ряді літописних варіантів²⁹.

Ситуацію з Псковом детально роз'яснює укладена в XVI ст. «Степенная книга»: за молодих років майбутньої великої княгині «... **еще во граду Пскову не сущу, но вьше начальный град во стране той, зовомый Изборск**»³⁰, а також новгородські літописи: **«Родися Олга въ области Псковской, въ веси Выбуттовской, яже нынѣ есть близ Пскова, града же онаго тогда не вѣ»**. Оскільки Псков було збудовано у безпосередній близькості від Ізборська а, отже, і від «веси Выбуттовской», то цим пояснюється, чому різні літописні версії називають рідним містом Ольги то Псков, то Ізборськ, напр.: **«Олегъ... призвалъ изъ Изборска дѣвницу доводѣтельную, именемъ Ольгу...»**.

Як бачимо, усі ці повідомлення зовсім не є вигадками В.Н.Татищева. Цілком може бути, що якісь з цих деталей мають легендарний характер і з'явилися десь у XIV–XVI ст., однак вони не можуть бути доказом підробного характеру ІЛ і, тим більше, того, що автором його був В.Н.Татищев. Немає нічого фантастичного й нічого дивного в тому, що деякі припущення й висновки В.Н.Татищева, зроблені на основі даних новгородської літописної традиції, збіглися з інформацією ІЛ, яка, судячи з усього, мала належати тій же традиції. Крім того, усупереч запевнянням О.П.Толочка, *немає достеменних доказів того, що всі ці припущення були зроблені В.Н.Татищевим до віднайдення ІЛ, а не після*.

Утім припущень, про які можна з впевненістю сказати, що вони зроблені до «віднайдення» ІЛ, але мають з ним певні паралелі, у В.Н.Татищева теж не бракує. Цілу систему гіпотез застосовує він для реконструкції складу родини Володимира I. «Повість минулих літ» та інші літописи, що продовжують її традицію, подають досить розпливчасті відомості про склад Володимирового сімейства: дружин у нього було чи то п'ять, чи то шість, чи то сім, лише три з них –

Рогніда, Малфрід і Анна – названі по іменам, інші ж – за національностями («чехиня», «грекиня», «друга чехиня», «болгариня»). Старшим сином в одному місці названо, начебто, Ізяслава, в іншому – Вишеслава, щодо багатьох синів неясно, від якої вони матері³¹. Намагаючись узгодити між собою різні літописні уривки й усунути суперечності, В.Н.Татищев відновлює картину, яка, на його думку, є найбільш вірогідною³².

І от сталося так, що схема відносин між представниками численної великокнязівської родини, представлена в нововідкритій літописній версії (себто в ІЛ), у деталях збіглася з картиною, яку раніше намалював сам же відкривач. В усякому разі в цьому запевняє нас О.П.Толочко: «Именно такую картину находим в Иоакимовской летописи. Этот текст в точности распределил сыновей так, как ранее и предполагал Татищев...»³³. Цілком очевидно, що кращого доказу фальсифікаторства годі й шукати.

Порівнявши, досягнуту «в результате довольно сложных комбинаций», схему В.Н.Татищева із поданим у «Повісті минулих літ» під 980 р. списком жінок і дітей Володимира, знайдемо лише кілька суттєвих розбіжностей: Вишеслава зроблено старшим сином першої дружини Рогніди, хоча в ПМЛ він – син першої «чехині», «чехині» натомість надано сина В'ячеслава (за літописом невідомого), другу «чехиню» В.Н.Татищев ідентифікував з Малфріддою, а «болгариню» – з Анною. Вийшло, таким чином, п'ять дружин – так само, як і в літописній статті 980 р., розподіл синів між «грекинею», другою «чехинею», «болгаринею» теж збігається з літописним.

Що ж бачимо в ІЛ? Національності жінок тут, здебільшого, не вказані, натомість вони всі названі по іменам, за кількістю їх шість, старшим сином є Вишеслав, але матір'ю його названо невідому з інших літописів «варяжську княжну» Олову³⁴ (її єдину визначено за походженням), Малфрід дійсно відповідає (за послідовністю називання) «чехині», але не другій, як припускав В.Н.Татищев, а першій; другого сина в Малфріді «відбирає» якась Адиль; матір'ю Святополка, що нею, згідно з ПМЛ і В.Н.Татищевим, має бути «грекиня», названо Предславу (ім'я дивне як на грекиню); ніякого В'ячеслава в списку ІЛ не віднаходиться... По суті, «точних» збігів між ІЛ і версією В.Н.Татищева лише *один* – останньою дружиною названо «царівну» Анну, її синами – Бориса й Гліба. Але саме така ситуація є добре задокументованою всією давньоруською традицією, так що будь які закиди щодо цього були би безпідставними.

Треба, очевидно, дуже довго й напружено вдивлятися в три списки – ПМЛ, ІЛ і В.Н.Татищева, щоб побачити якусь підозрілу подібність між двома останніми. Скоріше за все, готуючи цей пасаж, автор (як і у більшості інших випадків) просто перебував у самозакоханій упевненості, що всі без винятку читачі, «внемля изысканному слогу», будуть просто вірити йому на слово.

Щодо Вишеслава, що його В.Н.Татищев, за виразом О.П.Толочка, «сделал» першим сином Володимира, то викривач фальсифікацій і тут «забув» нагадати довірливому читачеві, що в статті 988 р. ПМЛ чітко зазначено, що старшим сином правителя Русі був саме Вишеслав, який був посланий князувати у Новгороді, але помер ще за життя батька³⁵. Завдяки вказанню цих деталей, версія старшинства Вишеслава користується цілковитою довірою у дослідників, починаючи з В.Н.Татищева.

То хто тут є фальсифікатором?

Присвятивши десятки сторінок детальному розглядові другорядних обставин і, переважно, ним самим надуманих проблем, О.П.Толочко залишає без уваги ряд принципово важливих питань, які лежать на поверхні, а тому, здавалося б, вимагають першочергового роз'яснення. У центрі розповіді «Іоакимового літопису» є хрещення Новгорода у 989 р. На відміну від решти літописних версій, які зображують добровільність прийняття християнства (люди самі скидають ідол Перуна,

б'ють його, топлять у річці), ІЛ змальовує хрещення Новгородца досить похмурими фарбами: «...гиблючим³⁶ в нечестии [новгородцям] слово крестное... явися безумием и обманом», «...людие уведавше еже Добрыня идет крестити я, учиниша вече и заклъшася вси не пустити во град и не дати идолы опровергнути», «Народ оной страны разсвирипев, дом Добрыни разориша, имене разграбиша, жену и неких от сродник его избиша», «Людие... собрашася до 5000, оступиша Путятю и бысть между ими сеча зла», «Добрыня... повеле у брега некие дома зажесчи, чим люди паче устрашени бывше...», «Добрыня же идолы сокруши... изломав, в реку вергоша, и бысть нечестивым печаль велика... с воплем великим и слезами просяче за ня...», «...не хотящих креститися воины влачаху и кресчаху...», «Сего для людие поносят новгородцев: Путятя крести мечем, а Добрыня огнем»³⁷.

Не тільки новгородці виявили ворожість до нової віри і противилися хрещенню: «...в Ростове, Новеграде, Владимире и Белеграде... [єпископи] учаху люд и кресчаху всюду стами и тысячами, колико где прилучися, асче людии невернии вельми о том скорбяху и роптаху, но отрицатися воев ради не смеяху».

Опис хрещення Новгородца виглядає «замальовкою з натури» учасника подій – власне автор ІЛ прямо говорить про це: «Мы же стоим на торговой стране, ходим по торжисчам и улицам, учахом люди елико можахом». Із цієї замальовки виходить, що Русь зовсім не з готовністю й радістю відкривається світлу нової віри, а хреститься «*воев ради*»; в Новгороді ж спалахує справжнє повстання прибічників традиційної релігії.

Пафос місіонера – сучасника подій – був би прозорим: він дає зрозуміти, з якою впертістю і невіглаством зачерствілих ідолопоклонників довелося зіткнутися першохрестителям Новгородца й усієї Русі, яких зусиль треба було докласти, аби посяти в серцях затятих нечестивців світло істинної віри. В історії християнства описів, подібних до опису автора ІЛ, знайдемо чимало – від «варварських королівств» ранньосередньовічної Європи до конкістадорів в Америці. Авторам цих розповідей, судячи з їхнього стилю й патетики, зовсім не спадало на думку, що живописуючи насильства над язичниками, знущання й тортури над іновірцями та еретиками, вони в невігідному світлі представляють саму церкву.

Однак для чого цю неймовірну на тлі решти літописів розповідь, яка кидає тінь на прийняття Руссю християнства, було *вигадувати* православному історику В.Н.Татищеву? Невже для того, щоб додати переконливості своїй фальшивці? Православний історик вирішив запламувати християнізацію та рівноапостольного князя, за велінням якого вона провадилась, поставити під сумнів добровільність прийняття Руссю істинної віри й усе це тільки для того, аби довести, що Аскольд не мав брата Діра й правив у Києві сам-один?!

Якось воно не стикується, не складається, не вимальовується – треба або довести, що В.Н.Татищев був таємним ідолопоклонником, мусульманином-радикалістом, войовничим іудаїстом і складав свою історію з метою дискредитувати християнство, або визнати, що «Іоакимів літопис» написав не він.

Таким чином, підбиваючи підсумок нашому розгляду, мусимо констатувати, що загадка «Іоакимового літопису» залишається – хто, коли, з якою метою написав текст, що став відомим під цією назвою, незрозуміло.

Ясно, однак, що, попри всю категоричність висновків О.П.Толочка і його впевненість у своїй правоті, він *ані на крок* не наблизив нас до розв'язання таємниці «Іоакимового літопису». Його праця може справляти враження міцно й гарно зведеної будівлі, проте будівля ця зведена з льоду й піску.

Можна було б і не писати цієї статті, адже навряд чи хтось із фахівців усерйоз поставиться до «аргументів» О.П.Толочка, а для нефахівців уся ця тема нав-

ряд чи видасться цікавою. Прикро, однак, що безсумнівно властиві О.П.Толочкові допитливість розуму, критичність мислення, широкий кругозір і глибока ерудиція поєднуються з украй некритичним ставленням до *своїх власних думок та ідей*. З енергією, гідною кращого застосування, автор намагається «розвінчати» В.Н.Татищева, не помічаючи (треба сподіватися), що сам скочується на позиції, які межують з фальсифікацією й підміною (рос. – подлогом). Дивовижним чином у закидах О.П.Толочка, адресованих В.Н.Татищеву, проступають фрази, що з більшою підставою мають бути віднесені до нього самого. Одну з них ми можемо визнати ключовою для характеристики його праці: «*Текст создан в рамках... представленный о том, что может казаться вероятным, и к тому же в расчёте на читателя, не обладающего даже этими познаниями*».

¹ *Татищев В.Н.* История российская. – Т.1–7. – Москва; Ленинград, 1962–1966 (т.1 уперше був виданий у 1769 р.).

² *Линниченко Н.А.* Краледворская рукопись и Иоакимовская летопись // Журнал министерства народного просвещения. – 1883. – Октябрь. – С.247–257; *Кузьмин А.Г.* Был ли В.Н.Татищев историком? // Русская литература. – 1971. – №1. – С.53–63; *Добрушкин Е.М.* К вопросу о происхождении сообщений «Истории Российской» В.Н.Татищева // Исторические записки. – Т.97. – 1976. – С.200–236; *Кузьмин А.Г.* Татищев. – Москва, 1987. – С.337–362.

³ *Татищев В.Н.* История... – Т.1. – С.107–114 (тут же наведено й сам текст пам'ятки).

⁴ Заснований у першій половині XVII ст. ставропігійальний Бизюків монастир Смоленської єпархії знаходився неподалік м. Дорогобужа. У 1790-х рр. було засновано одиоименний Бизюків монастир на Миколаївщині.

⁵ Про історію суперечок навколо ІЛ див: *Лавровский П.А.* Исследование о летописи Якимовской // Учёные записки второго отделения Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1856. – Кн.2. – Вып.1. – С.75–93. *Линниченко Н.А.* Указ. соч.; *Толочко А.П.* «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.196–205.

⁶ *Шахматов А.А.* Общерусские летописные своды XIV–XV веков // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – Ноябрь. – С.183–187.

⁷ *Шамбинаго С.К.* Иоакимовская летопись // Исторические записки. – 1947. – Т.21. – С.254–270; *Kleiber V.* Nordiske spor i en gammel russiske kronike // Maal og Minne. – Oslo, 1960. – Heft.1–2. – S.56–70; *Гольдберг А.Л.* Легендарная повесть XVII века о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1982. – Вып.ХІІІ. – С.62; *Янин В.Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. Исследования и материалы. – Москва, 1984. – Вып.7. – С.40–56; *Азбелев С.Н.* Факты истории и предьстории великого Новгорода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2002. – №2 (8). – С.8–13; *Его же.* К изучению Иоакимовской летописи // Новгородский исторический сборник. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып.9. – С.5–27.

⁸ *Толочко А.П.* Указ. соч.

⁹ Там же. – С.22.

¹⁰ Там же. – С.245.

¹¹ Там же. – С.212–213.

¹² *Татищев В.Н.* Указ. соч. – Т.1. – С.113.

¹³ У будь-якому випадку є очевидним, що якби В.Н.Татищев готував фальсифікацію, він навряд чи став би робити взаємовиключні заяви щодо давності рукопису. У тому ж, що історик заплутався в суперечливих заявах монахів немає нічого дивного.

¹⁴ *Толочко А.П.* Указ. соч. – С.213.

¹⁵ Там же. – С.215.

¹⁶ Там же. – С.217–220.

¹⁷ Там же. – С.221.

¹⁸ *Диакон Лев.* История. – Москва, 1988. – С.56–59, 122–124.

¹⁹ *Толочко А.П.* Указ. соч. – С.223.

²⁰ Там же. – С.224. Насправді ж у розділі 29 своєї праці (стор. 283, т. 1, вид. 1962 р.) В.Н.Татищев детально роз'яснює своє розуміння географічного змісту поняття «Бьярмия» (воно є близьким до сучасного) і чітко називає джерела, з яких він отримав ці знання.

- ²¹ Толочко А.П. Указ. соч. – С.225.
- ²² Там же.
- ²³ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. Приложение. – Санкт-Петербург, 1878. – С.137–145.
- ²⁴ Татищев В.Н. История... – Т.1. – С.106; Т.2. – С.204–205.
- ²⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1992. – С.407–410; Ловмянський Х. Русь и норманны. – Москва, 1985 (Warszawa, 1957). – С.143–144; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.165; Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев? – К., 1964. – С.160; Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – С.22–23.
- ²⁶ Толочко А.П. Указ. соч. – С.227–228.
- ²⁷ Гиляров Ф. Предания... – С.146; Лавровский П.А. Указ. соч. – С.127.
- ²⁸ Пор.: Лавровский П.А. Указ. соч. – С.127–128. До того ж, якби Олег був дядьком Ігоря по батькові, то згідно з давньоруською традицією, саме він, а не Ігор мав би першочергове право на престол. Літописи ж одноставно вважають Олега лише опікуном (регентом) і воеводою Ігоря.
- ²⁹ Мазуринский летописец // ПСРЛ. – Т.XXXI. – Москва, 1968. – С.39; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т.1. – С.117; Гиляров Ф. Указ. соч. – С.150.
- ³⁰ Книга Степенная царского родословия. Ч.І // ПСРЛ. – Т.XXI. – Санкт-Петербург, 1908. – С.6.
- ³¹ Повесть временных лет / Под ред. Д.И.Лихачёва. – 2-е изд. – Ленинград, 1999. – С.37, 54.
- ³² Татищев В.Н. История... – Т.4. – С.132.
- ³³ Толочко А.П. Указ. соч. – С.230.
- ³⁴ Зате ісландські королівські саги називають дружиною Володимира (Вальдемара) королеву Аллогію (варяжку, судячи з імені). Повідомлення про неї стосуються часів перебування Володимира князем Новгородом (Гольмгарда) – бл. 970–980 рр. (див.: Стурлусон С. Круг земной. – Москва, 1980. – С.101); Прицак О. Походження Русі. – Т.ІІ. – К., 2003 – С.93–102, 146. Ось яскравий факт, навколо якого варто було би подискутувати щодо достовірності ІЛ! Проте для О.П.Толочка його зовсім не існує.
- ³⁵ Повесть временных лет. – С.54.
- ³⁶ Татищев В.Н. История... – Т.1. – С.112–113. Сполука «сч» замість літери «щ» зумовлена редакцією В.Н.Татищева, а відсутність «ерів» і «ятів» – редакцією видання 1962 р.
- ³⁷ Під час сучасних археологічних розкопок виявлено сліди великої пожежі в Новгороді останньої чверті X ст., причому саме там, куди вказують зазначені в ІЛ орієнтири (див.: Янин В.Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев. – С.54–56).

The article examines the problem of authenticity of the fragment of the chronicle named by its first researcher – V.N.Tatischev «The Chronicle of Ioakym». A famous Kyiv historian O.P.Tolochko recently tried to put an end to a long-term discussion of this matter, having taken the side of those, who think that the Ioakim's chronicle is a falsification and was inspired by V.N.Tatischev. Still the analysis of O.P.Tolochko's arguments cannot allow to consider them appropriate.